

PAPER DETAILS

TITLE: DERLEME SÖZLÜĞÜ BAGLAMINDA ANADOLU AGIZLARINDA OLAGANÜSTÜ
VARLIKLARLA ILGILI SÖZVARLIGI

AUTHORS: Sinan YAMAN,Hanife YAMAN

PAGES: 141-148

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1297109>

DERLEME SÖZLÜĞÜ BAĞLAMINDA ANADOLU AĞIZLARINDA OLAĞANÜSTÜ VARLIKLARLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI*

Sinan YAMAN^{1*+} Hanife YAMAN^{2*-}

¹ Doktorant, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

² Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

*sinanyaman@hacettepe.edu.tr, *hanife.cicekli@gop.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-6951-3432, -ORCID: 0000-0003-3082-9912

Öz– Anadolu ağızlarının söz varlığının sahip olduğu türetmeler, arkaik öğeler, deyim ve atasözleri ile eşanlamlı ve çokanlamlı sözcükler açısından ölçünlü dilden daha geniş bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Türk halk kültüründe kendine has gizil güçleri ile olağanüstü özelliklere sahip olan, insanları olumlu ya da olumsuz olarak etkilediği düşünülen, insanların inançları ile ilintili olan pek çok varlık ve bu varlıklara ait anlatmalar, inanmalar ve pratikler mevcuttur. Bu çalışmada Derleme Sözlüğü'nde geçen olağanüstü varlıklara ait dil unsurları tespit edilmiştir. Tespit edilen bu dil unsurlarından birbirine hem anlamca hem de adlandırma açısından yakın olan sözcükler ile olağanüstü özellikleri müşterek olan sözcükler bir arada gruplandırılarak tasnif edilmiş ve incelenmiştir. Sonuç olarak Anadolu ağızlarının olağanüstü varlıklar ve bunları adlandırma hususunda zengin bir söz varlığına sahip olduğu ortaya konmuş ve Türk kültüründe olağanüstü varlıklar ile bu varlıklar ekseninde şekillenen inanmaların, inanç sistemleri değişse de varlığını hep koruduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler– Anadolu ağızları, derleme sözlüğü, olağanüstü varlıklar, sözvarlığı.

VOCABULARY OF SUPERNATURAL BEINGS IN THE ANATOLIAN DIALECTS IN THE CONTEXT OF THE COMPLITATION DICTIONARY

Abstract – It is possible to say that the vocabulary of Anatolian dialects has a wider structure than standard language in terms of derivations, archaic elements, idioms and proverbs, and synonymous and polysemous words. In Turkish folk culture, there are many beings that have their own latent powers and extraordinary features. They are thought to affect people and are related to people's beliefs. In this study, language elements of extraordinary beings mentioned in the Compilation Dictionary were determined. Among these language elements, words that are near-synonymous in terms of both meaning and naming and words with common extraordinary features were grouped together, classified and examined. As a result, it is revealed that Anatolian dialects have a rich vocabulary in terms of extraordinary beings and naming of these beings. It is also determined that the extraordinary beings in Turkish culture and the beliefs shaped in the axis of these beings have always maintained their existence even if their belief systems change.

Keywords– Anatolian Turkish Dialects, The Compilation Dictionary, supernatural beings, vocabulary.

* Bu çalışma, 12-14 Haziran 2020 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen IV. Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

GİRİŞ

Aksan'a (2006, s. 7) göre sözvarlığı tabirinden “yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütün” anlaşılır. Sözvarlığı, Türkçe Sözlük'te (2016) ise “Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler” anlamıyla verilmektedir. Bir dilin söz varlığı toplumun değer yargılarını, inançlarını, kültür ürünlerini ve daha pek çok unsuru içerisinde barındıran bir malzemedir. Ağızlar, Anadolu'da yaşayan insanların, kimliğini, gelenek ve göreneklerini, her türlü inanışlarını, davranış ve alışkanlıklarını, kültür ürünlerini ortaya koymaktadır. Bu noktada ağızlar halkbilimsel (folklor) ve dilbilimsel pek çok veriyi sunmaktadır.

Türk halk kültüründe gizli güçlere ve olağanüstü özelliklere sahip olan, insanları olumlu ya da olumsuz etkilediği düşünülen, insanların inançları ile ilintili olan pek çok varlık ve bu varlıklara ait inanmalar mevcuttur. Bu varlıklar genel olarak *cin*, *peri*, *cadı*, *karakoncolos*, *albastı*, *alkarısı* gibi çeşitli adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Bu adlandırmalar dışında olağanüstü varlıklarla ilgili *Derleme Sözlüğü*'nde *dodopol*, *cör*, *çom*, *cicaz*, *damu*, *çiğelele*, *düştü*, *çullu kuduş*, *cin çalmak*, *cinkören*, *cindirmek*, *cinni*, *cis*, *dalak kestirmek* gibi unsurlar da karşımıza çıkmaktadır. Bu unsurların sözcük türü olarak isim, sıfat, fiil türlerinde; yapı olarak basit, türemiş, bileşik; anlam bakımından da eş ve yakın anlam özelliklerini taşıdığı görülmektedir.

Duvarcı, “hem doğu hem batı kültürlerinde görülen ve inanç alanının ortak tasarladığı kimlikler diyebileceğimiz bu varlıkların, atasözü ve deyimlerimizde; ‘cin fikirli, cin gibi akli olmak, cin çarpmak, cini tepesine çıkmak, cinleri başına toplanmak, cinlerin cirit oynaması, cin başka şeytan başka, cin tutana bir muska kâfidir, cadı kazanı, cadı suya batmaz, perisi alçak’ gibi ifadelerle” (2005, s. 2) karşımıza çıktığını dile getirir. Dilde yer alan olağanüstü varlıklara ait bu tarz dil kullanımları toplumun düşünce dünyasını yansıtmaktadır.

Olağanüstü Varlıklarla İlgili Adlandırmalar

Dünya kültürlerinde iyi ve kötü özelliklere sahip çeşitli varlıklar ve onlarla ilgili inançların olduğu bilinmektedir. İyi ve kötü olarak nitelendirilen bu varlıklar kozmos-kaos (bilinen-bilinmeyen) zıtlığıyla ilişkilendirilmektedir. Sarpkaya (2017, s. 20) toplumların yaşadıkları bilinen dünyayı “kozmos”, bilinmeyen ve belirsiz bir mekânı ise “kaos” olarak açıklamaktadır. Kaos içinde kötü ve korkutucu varlıklar olan şeytan, hayalet gibi tam olarak açıklanamayan ve bilinmeyen varlıkların olduğunu belirtmektedir. Doğa kanunlarını ihlal eden her şey olağanüstülük kavramı ile açıklanır. Olağan olaylar ve durumlar ile olağanüstülük arasında keskin bir çizgi vardır nitekim Polat (2020 s.37) olağanüstülüğün bir eşik olarak görülmesi gerektiğini ve demonolojik/demonik varlıkların olağanüstülük boyutu içerisinde değerlendirilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

Kötü özelliklere sahip varlıklar yabancı literatürde “*evil*, *demon*, *diabolic*” gibi isimlerle adlandırılır. Sarpkaya (2017, s. 32) demon terimini şu şekilde açıklamaktadır: “düşünce olarak en eski mitolojik sistemlerden beri var olan, ata ruhları ve doğa ruhları inançlarından doğmuş, çok tanrılı dinlerin ve inanç sistemlerinin tanrılarının kötü özelliklerin ve Türk mitik tasavvurundaki karanlık dünyanın kişileştirilmesi sonucu oluşan, tasviri olarak şekilsiz, insan-hayvan karışımı ya da ciddi form bozukluklarıyla belirlenen, erken dönem algısında hem iyi hem kötüyken zamanla sadece kötü

özellikler sergileyen, kaos, karanlık dünya ve yeraltıyla ilişkili varlıkları karşılar”.

İnsanoğlu çağlar boyunca bilemediği, göremediği ve tanımlayamadığı her şeyden korkmuştur. Özellikle karanlık ve karanlıkta ortaya çıktığını düşündüğü varlıklar insanoğlunu hep korkutmuştur. Karanlık, şeytani varlıkların içinde saklandığı bir âlem özelliğindedir ve Türk kültüründe Erlik âlemi bu yüzden yeryüzünde ya da gökyüzünde değil de yer altında konumlanmıştır. Şamanizm'den İslam'a geçiş sürecinde yaşanan kültürel ve inançsal dönüşümde karanlık âlemdeki bu yaratıklar da etkilenmiştir. “Konu ile ilgili çalışma yapanlar, Şamanist dönemde iyi olarak görülen bazı varlıkların, kültür ve din değişimi ile birlikte şekil değiştirerek kötü bir karaktere büründüğü konusunda fikir birliğindedirler” (Öger & Yıldız Altın, 2016, s.16-17). Şeytani varlıklarla ilgili bir sınıflandırma yapan Fuzuli Bayat'ın kötücül özellikteki varlıkları daha geniş bir yelpazede sunması da bu açıdan önemlidir. Bu tasnif şu şekildedir:

1. Ağaç yasakları ile ilgili demonik varlıklar,
2. Hortlak inancı ile ilgili demonik varlıklar,
3. Bas paradigmasında değerlendirilen demonik varlıklar,
4. Al ruhu dairesi içinde değerlendirilen demonik varlıklar,
5. Yol azdıran demonik varlıklar
6. Dönergeler,
7. Mitolojik Ana kapsamında değerlendirilen demonik varlıklar,
8. Doğumla ilgili demonik varlıklar,
9. Çocukları korkutan demonik varlıklar,
10. Diğer demonik varlıklar (Bayat, 2007, s. 283).”

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (2009) bağlamında olağanüstü varlıkları tespit ederken bu varlıkları adlandırma ve anlamlandırma yaklaşımları ile varlıkların ortak özellikleri dikkate alınarak bir tasnif yapma gereği duyulmuştur. Buna göre olağanüstü varlıklar: şeytan, Alkarısı/Albasması, hortlak/cadı/vampir, cin/peri, çocukları korkutmak amacıyla üretilen varlıklar başlıkları altında tasnif edilerek incelenmiştir.

1. Şeytanla İlgili Adlandırmalar

“İyi” ve “kötü” kavramsallaştırılması içerisinde kötünün ve kötülüğün sembolü olan varlık “şeytan” dır. Şeytan bütün toplumların hafızasında sosyo-kültürel bir olgu olarak karşımıza çıkmakta ve varlığını sürdürmektedir. Türk kültüründe şeytan kavramının oluşumunda Şamanizm, Budizm ve İslamiyet'e bağlı inançlar önemli bir yere sahiptir. “Şeytanların İslamiyet öncesinden beri gelen adları olarak, günümüzde de Anadolu'da yaşayanlara *Demirkıynak* ve *Yozaldıran* örnek verilebilir” (Çobanoğlu, 2009, s. 280).

Türk halk kültüründe şeytan, insanları kötülüğe yönelten bir varlık hüviyetindedir. Böyle bir inanışın temelinde hem İslam öncesi döneme ait inançların hem de İslamiyet'in şeytanla ilgili söyleminin etkisi büyüktür. İslami inanışa göre “Şeytan, asıl adı İblis Haris olan bir melektir ve Cinn (Jinn) adı verilen ateşten yaratılmış varlık topluluğuna mensuptur” (Çobanoğlu, 2009, s. 271). Bu sebeple Anadolu ağızlarındaki adlandırmalarda cin ve şeytan sözcüklerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Türkçede şeytan kavramını karşılamak için çok sayıda sözcük olsa da Türkçe kökenli üç sözcük “içgek, özüt, yek” bulunmaktadır. *Güncel Türkçe Sözlükte* şeytan sözcüğü “**Ar.** şeytân: 1. din b. Hz. Âdem'e secde etmediği için cennetten kovulan, insanları Allah'ın emirlerine karşı kıskırtan, kötülüğe yönelten cin, iblis. 2. mec. Kötü düşünceli, kötü niyetli kimse. 3. sf. mec. Çok kurnaz, uyanık

(kimse).” anlamları ile verilmektedir. Hüseyin Yıldız, Türk dilinde şeytan kavramını karşılamak için Arapça, Farsça, Çince, Sanskritçe vb. dillerden çok sayıda alıntı sözcüğe yer verildiğini vurgular. Yıldız, Türkçede şeytan kavramı için “Sanskritçe (amanuşi, buti, çantani vb.) ve Toharca (asuri, pret vb.); Latince (devol, demon vb.), Rusça (çort vb.) ve Türkler İslamiyet’i kabul edince de Arapça (şeytan, iblis vb.) ve Farsça (dev, ardav vb.) gibi kelimeleri” (2013, s. 215-222) alıntılanmış ortaya koymuştur.

Derleme sözlüğünde şeytanla ilgili tespit ettiğimiz dil unsurları şu şekildedir:

ağlarca (I) “2. Tenha yerlerde yaşadığına ve ağladığına inanılan görüntü, şeytan.” (DS I: 101)

albız (Ar.) “Şeytan.” (DS I: 200)

“Hiçbir tarihî ve güncel kaynaktan rastlamadığımız yılbız sözcüğü “Şeytan” karşılığı kullanılan “albız”dır. Albız sözcüğüne ise ilk kez Edirneli Nazmî Divânı’nda “şeytan” anlamıyla rastlıyoruz” (Ertekinoglu, 2017, s.103).

cicaz (I) “Şeytan.” (DS III: 129)

cinni (I) [cinoz] (Ar.) “Cin, şeytan.” (DS III: 155)

çör (IV) Şeytan. (DS III: 458)

“(Çor/Şor) hastalık ve gözle görülmeme, eksiklik, yarımlik anlamı taşır. Arapça Şer sözcüğü ile bir bağlantısı yoktur. Moğolca ‘da Çötrög şeytan demektir. Yine Moğolca Şor sözcüğü şiş anlamına gelir ve boynuzu çağırır. Anadolu’da cin çarpmış ve ruhsal hastalıklı anlamında Çorlu tabiri kullanılır” (Karakurt, 2011, s.101).

daylı (IV) “1. Şeytan.” (DS IV: 556)

dizban “Şeytan.” (DS IV: 696)

(Oğuz grubu Türk Lehçelerinde ‘dizman’ şeklinde de ifade edildiği görülmektedir.)

öhmen “Şeytan, cin” (DS V: 3326)

ömmen 2. “Cin, şeytan.” (DS V: 3336)

hombu [homhom (I), horumu, homurtu] “Çocukları korkutmak amacıyla söylenen hayali yaratık, cin, şeytan.” (DS III: 2400)

mekir (I) 2. “Şeytan.” (DS IV:3154)

“Tatar Türkleri arasında “meker”, kötü ruhlardan birisidir. Başlangıçta iyi olarak bilinen bu ruhun daha sonra kötü işlevler kazandığı görülür. İnanca göre mekerler kız çocuklarını kaçıtır ve ayrıca kötülük yapmak için çeşitli şekillere girebilirler (Kalafat ve Kamalov, 2005, s. 56)

uğramak (I) [uğrama olmak] “Cine, şeytana çarpılmak.” (DS VI: 4029)

“Tatar Türkleri arasında yaramaz çocuklar “Uğrı” adlı verilen demonik varlıkla korkutulur. Oldukça esmer olarak tasvir edilen bu mitik varlık inanca göre insanların mallarını, eşya ve çocuklarını götürür. Anadolu’nun birçok yerinde “uğra-” çalmak; “uğruya çık-” hırsızlığa çıkmak; “uğrucu” hırsız; “uğruculuk” ise hırsızlık” (Kalafat ve Kamalov, 2005, s. 61) demektir.

tecce (Ar. deccal) “Şeytan.” (DS V: 3858)

korkut (II) “Cin, şeytan gibi hayali yaratıklar.” (DS IV: 2927) Louis Bazin çalışmasında (2015, s. 2370) ilahi bir güç olan kut ismi ile ateşin temel gücünü simgeleyen kor arasında bir ilişki kurmuştur. Bazin, Özbek Türkçesi’nde varlığını sürdüren “qor-qut” ikilemesinin oluşum zamanının eski dönemlere dayandığını ancak Dedem Korkut’un adının da kökeni olduğunu ve Özbek Türkçesi’ndeki kullanımdan daha eski ve kutsal nitelikte olduğunu ve belirtir.

şitan (Ar.) “Şeytan.” (DS V: 3790)

2. Alkarısı/Albasmasıyla İlgili Adlandırmalar

Geleneksel Türk inançları içerisinde önemli bir yere sahip olan “Alkarısı” özellikle loğusa kadınlara musallat olarak onlara zarar veren ve ölümüne sebep olan kötücül bir ruhtur. Bu varlık ve ona benzeyen çeşitli varlıklara yönelik inanış ve uygulamaların çok çeşitli olduğu görülmektedir. Anadolu ağızlarında Alkarısı ile ilgili inanışların ve adlandırmaların iki şekilde karşımıza çıktığı görülmektedir. İlki lohusa dönemindeki kadınlara ve bebeğine zarar vermesi (hastalık, nazar ve bebekleri boğması); ikincisi samanlıkta dolaşarak atların yelelerini ören bir varlık şeklindedir. İnan (1998, s.263) “bu varlığı adlandırılırken kullanılan ‘al’ kelimesinin ateş kültüyle alakalı olmasının özellikle bu ruhun eski devirlerde hami ruh olan ateş ve ocak ilahesi olduğunu” belirtmektedir. Bu doğrultuda Umay ve Alkarısı arasında bir bağ olduğu düşüncesi hâkimdir. Umay, Türklerde özellikle kadınlara ve çocukları koruyan bir ruh biçimidir. Umay Halk inanışlarında başta iyi rolde bulunan Umay’ın kötücül bir role evrildiği görülür. Alkarısı’na düşman olarak karşımıza çıkan Umay, belki de Alkarısı’nın kendisidir. Bu durumda Umay inancının ve uygulamalarının yapısal ve işlevsel açıdan bir bölünmeye/ikiliğe uğradığı sonucunu çıkarabiliriz “Nitekim Türk topluluklarında Umay ‘ateş ruhu’ olarak da kabul görmüştür” (Çoruhlu, 2002, s.42). Çoruhlu (2002, s. 54) Umay’ın “Albastı, Al Ruh, Alkarısı, Al, Al Ana gibi isimlerle anılan ruhun olumsuz anlamda başkalaşmış şekli ve kötü ruhlar zümresinden bir ruh” olduğunu belirterek bu bölünme ve dönüşümü destekler.

Türk toplumunun geleneksel yapısında aile kurumunun varlığı ve sürdürülebilmesi önemli bir husustur. Alkarısı’nın var olma sebebi ise aile kurumunun devamına gölge düşürecek bir niteliktedir. Bu varlık ile ilgili anlatılar loğusa kadının yaşadığı psikolojik bunalımların dışı vurumu olarak düşünülebilir. Nitekim Adil Çelik bu durumu “Alkarısı’nın doğum esnasında belirmesi, basit bir cinayet eğilimi değil; soyun, akrabalık ilişkilerinin ve dolayısıyla tüm tamamlayıcıları ile kültürel örüntünün de sürmesini engelleme çabası” (2018, s.78) olarak belirtir ve onun aslında medeniyeti yok etmeye çalışan demonik bir varlık olduğunu söyler. Bu varlıkla ilgili inanışlar Anadolu’da ve Türk dünyasında varlığını korumakta ve çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu varlık ile ilgili inanışlar genellikle ortaklıklar göstermektedir ancak bu varlığın adlandırılmasında görülen farklılıklar ile uygulamalarda da tespit edilen farklılıklar göze çarpmaktadır.

alacama “Loğusalara musallat olan Alkarısı’nın çocuklarda beliren şekli (bu hastalık nazardan olur).” (DS I: 177)

alkarısı [alkanası] “Loğusa ve yeni doğmuş bebeklere musallat olarak onları boğduğu sanılan ve samanlıkta dolaşarak atların yelesini ördüğüne inanılan görüntü.” (DS I: 222)

elkanası “Lohusa kadınlara zarar verdiğine inanılan hayali yaratık.” (DS III: 1719)

helike (II) (Ar. Yok olmak, ölmek, ilelebet lanetli olmak) “Lohusa kadınların gördüğü kâbus, al.” (DS III: 2334)

kümü “Lohusalıkta al basma.” (DS IV: 3036)

3. Hortlak, Cadı ve Vampirle İlgili Adlandırmalar

Kan içen olağanüstü varlık bir olan “vampir” genellikle Avrupa kültüründe karşımıza çıksa da bu varlık ile ilgili anlatılar ve inanışlar dünyanın pek çok bölgesinde farklı şekillerde görülmektedir. Halk inanışlarında yer alan hortlak, cadı ve vampir gibi varlıklar pek çok açıdan ortak özelliklere sahiptir. Bu sebeple farklı topluluklarda bu varlıkların kullanımları iç içe geçmiş ve birbirini karşılar hâle gelmiştir. Ancak bu varlıklarla ilgili inanışlarda bazı değişiklikler mevcuttur. Popüler kültürde sıklıkla karşımıza çıkan vampir, geceleri mezardan kalkarak kanla beslendiğine inanılan bir varlıktır. Kökeni üzerine tartışmalar bulunsu da Slovenyalı dilbilimci Franc Miklosich’in belirttiğine göre vampir sözcüğü Kuzey Türkçesinde “cadı” anlamındaki “uber” (obur?) sözcüğünden türemiştir. “Bu sözcüğün Slav dillerindeki diğer türevleri de şunlardır: Bulgarca ve Sırpçada ‘vapir’; Lehçede ‘upier’; Rusçada ‘vopyr’” (Frayling, 2009, s. 325) Değişik ses farklılıklarıyla karşımıza çıkan bu sözcüklerin bazı farklılıklar içerse de aynı kavramı karşıladıkları düşünülebilir. “Vampir kelimesi terim olarak tercih edilmiştir fakat kan emen olağanüstü varlık şeklinde bir ifade de kullanılabilir” (Sarpkaya, 2016, s.4).

Farklı adlandırmalarla karşımıza çıkan obur/ ubur/ ubır/ upır/ hobur isimli varlığın “Geceleri mezarından çıkarak insanları rahatsız ettiğine, eline geçen her şeyi yiyip yuttuğuna, hiçbir kimseden korkmadığına, insana bulaşıcı hastalıklar dâhil pek çok zarar verebileceğine inanılır” (Yaltırık, 2013, s. 196). Bu varlığı öldürebilmek için obur olduğu düşünülen ölünün mezarı bulunup açılarak genellikle göğsünün üzerine çivi çakılır. Bu durum Anadolu’da yaşayan insanların “hortlak” inancıyla oldukça fazla benzerlik göstermektedir.

Anadolu ağızlarında oluşturulan adlandırmalar göz önünde bulundurulduğunda Türk kültüründe cadı, hortlak, vampir, obur gibi varlıkların aynı özellikler gösterdiği düşünülebilir. Yaşarken insanlara zarar veren, dedikodu yapan, geçimsiz insanların öldükten sonra mezarından çıkıp dirilerek insanları huzursuz eden bir varlığa dönüşümü Anadolu’da “hortlak” inancı ile ilişkilendirilmektedir. Cadılar ise hortlayan ölümlerdir. Halk anlatılarında genellikle dişil surette karşımıza çıkarlar. Cadıların kötü karakter olarak anlatıldığı pek çok hikâye, masal, efsane ve memorat örneği bulunur. Boratav’a (1984, s.79) göre Türk kültüründeki cadılar, mezarlardaki taze ölüleri çıkararak ciğerlerini yedikleri için batı inanışlarındaki vampire benzetilir.

Derleme sözlüğünde cadı, hortlak ve vampir kavramlarını karşılayan dil unsurları şunlardır:

hömere “Cadı kadın.” (DS III: 2432)
hotot “Hortlak.” (DS III: 2420)
hotik (III) “Cadı, hortlak.” (DS III: 2419)
hırtlak (II) “Hortlak.” (DS III: 2374)
hartlak “Hortlak.” (DS III: 2296)
mekir (I) “1. Umacı, hortlak.” (DS IV: 3154)
obur (II) “Hortlak.” (DS V: 3263)
ubur (II) “Hortlak.” (DS VI: 4021)
nönnü “Hortlak, umacı. (DS IV:3256)
caris “3. Cadı.” (DS II: 863)
cazgarısı [cazanga, cazaraklı, cazgır -1, cazgır, cazgıt (I), cazgır, cazgarı -1, cazgarısı, cazı, cazigarı, cazı] “Cadı, fitneci.” (DS III: 870)
goncolos “Hortlak.” (DS III: 2100)
concoloz [cangaloz, cangoluz] “2. Vampir.” (DS III: 855)

conalağarı “Masallarda adı geçen cadı kadın (Belden yukarısı çıplak olup sol memesi sağ omuzuna, sağ memesi sol omuzuna atılmış olarak anlatılır).” (DS III: 998)

congalaz (I) [concoloz (III), conculaz (III), congala (II), congalaz karısı, congalamas, conkalaz, conkolaz karısı] 3. “Cadı.” (DS III: 999)

concoloz (II) [conculaz (II), conculus, congalaz (III)] “Hortlak.” /**koncalıs [kancoluz]** 1. “Hortlak.” (DS IV: 2917)

Anadolu’da bu varlıklar “karakoncolos” / “congolos” gibi farklı söyleyiş şekilleriyle anılmaktadır. Bu varlıklar farklı inanç ve uygulamalarla İç Anadolu ve Karadeniz Bölgeleri, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan gibi çok geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır. “Yunancada çocuklar için masallaştırılan bu inanç, geleneksel olarak korkunç bir yaratığın nasıl sevimli bir hâle getirilebileceğini ve popüler bir figüre dönüşebileceğini de ortaya koymaktadır” (Şimşek, 2018, s.196).

4. Cin ve Peri İlgili Adlandırmalar

Boratav (1984, s.74) “cin” kavramını “Türkiye Türkçesine Arapçadan geçen, ‘insanları, hayvanları, yerleri koruyan, onların kaderini yöneten ruh’ ya da ‘tanrımsı varlık’ şeklinde tanımlar. Hem geleneksel hem de dinsel açıdan varlığına inanılan, merak edilen ve korkulan bu varlıklar ateşten yaratılmışlardır. Kur’an-ı Kerim’deki “Cinleri öz ateşten yarattı” (er-Rahmân 55/15) ayeti de bu durumu destekler niteliktedir. İnsanlar gibi çeşitli topluluklara ayrıldığına inanılan cinler, Müslüman olan ile kâfir olarak da ayrılırlar. “Cinlerin bir yerden başka bir yere çok hızlı hareket ettikleri, eşya ve nesneleri götürebildikleri ve farklı donlara girebildiklerine inanılır” (Sevindik & Yaman, 2018, s. 388). Nitekim bu durum peygamber kıssalarında (Hz. Süleyman kıssası örneği) ve halk anlatılarında da benzer şekillerde gerçekleşir.

Türk halk kültüründe sıklıkla karşımıza çıkan bu varlıkların dişileri peri; erkekleri ise cin olarak adlandırılmaktadır. Bu varlıklar beraberinde insanlara kötü çağrışımları ve korkuyu getirmiştir. Bu yüzden bir tabu haline gelen bu varlıklara ait adlandırmalar dilde örtmecelerle (euphemisme) karşımıza çıkmaktadır. Cinlerle ilgili pek çok özellik olduğu bilinmektedir. Ancak genellikle insanlara zarar veren, uzak durulması, anılmaması gereken varlıklardır. Tabu olarak kabul edilen bu varlıklarla ilgili tespit edilen bu sözcükler doğrudan cin/peri varlığını karşılayan kavramlar yanında bu varlıklarla kurulan ilişkiler sonucunda ortaya çıkan hastalıklar, çeşitli inanmalarla ilgili olumsuz durumları ifade eden adlandırmalar da görülmektedir. Cin kelimesi her ne kadar olumsuz bir çağrışıma sahip olsa da peri kavramının cin kavramı yerine daha olumlu bir anlama ve kullanıma sahip olduğu söylenebilir.

Derleme sözlüğünde cin ve peri kavramlarını karşılayan dil unsurları şunlardır:

baskın (I) “1. Cin ve periler tarafından tutulduğu sanılan sıska, cılız çocuk.” (DS I: 543)
bizden yeğinner [bizden yinliler] “Cin, peri.” (DS I: 713)
cis (III) “Cin.” (DS II: 986)
civremek “Cin çarpmasından veya nazar değmesinden vücutta kırmızı kabarcıklar meydana gelmek.” (DS II: 990)
cin çalmak “Cin çarpmak, bir tarafına inme inmek.” (DS II: 976)
cindermek “Üfürükle cinleri bir araya toplamak.” (DS II: 977)
çalıntı (III) “Cin ve perilerin etkisinde olduğu sanılan çocuk.” (DS II: 1056)
erlenmek [erleşmek] “Cin çarpmak.” (DS III: 1775)
erleşikli “Cin çarpmış.” (DS III: 1775)
eciş meciş “Cin, peri cinsinden olan.” (DS III: 1662)

ecin [ecünnü] “Cin, peri, şeytan, ecinni.” (DS III: 1661)
hombu [homhom (I), horumu, homurtu] “Çocukları korkutmak amacıyla söylenen hayali yaratık, cin, şeytan.” (DS III: 2400)
henkür menkür “Boş inançları olanlarca var olduklarına inandan cin, peri hayalet vb. yaratıklar.” (DS III: 2340)
gezer (I) “1. Cin, peri, ölü ruhu vb. hayali şeyler.” (DS III: 2022)
geçkin “Cin, peri.” (DS III: 1963)
korkut (II) “Cin, şeytan gibi hayali yaratıklar.” (DS IV: 2927)
kayı baldır “Uzun siyah bacaklı insan ya da hayvan biçimine giren hayali bir yaratık, cin.” (DS IV: 2700)
karoğla “Gece kadınların yatakları üzerine abandığı sanılan peri.” (DS IV: 2668)
iliyer “Boş inanca göre cinli, perili uğursuz yer. (DS IV: 2530)
iliyertemi “Sinir hastası olan, boş inanca göre cin peri tarafından çarpılmış olan.” (DS IV: 2530)
ilişik (I) “Boş inanca göre cin çarpmış kimse.” (DS IV: 2528)
ili (V) “Hayalet, cin, peri.” (DS IV: 2523)
ilbiz (IV) [ilbis (II)] “Cin, şeytan.” (DS IV: 2519)
orak (II) “Cin.” (DS V: 3287)
ömmen “2. Cin, şeytan.” (DS V: 3336)
sayıp “Peri, cin.” (DS V: 3561)
uğrağa basmak “Cin, peri bulunduğu inanan bir yere basmak.” (DS VI: 4029)
uğrağa gelmek “Cin, peri tarafından çarpılmak.” (DS VI: 4028)
umacı “2. Cin, peri örneği, korkutan şey, yaratık.” (DS VI: 4038)
concolos “Sara hastalığını yaptığına ve karakış geceleri dolaştığına inanan peri.” (DS II: 998)

5. Çocukları Korkutmak Amacıyla Üretilen Varlıklarla İlgili Adlandırmalar

Umacı, öcü, gulyabani, dev, ejderha, hayalet, yaratık, yabanıl kedi gibi farklı isimler taşıyan bu varlıklar özellikle çocuk dilinde karşımıza çıkmaktadır. Halk muhayyilesinden gelen bu varlıklar çocukların yaramazlık yaptığı, annesini dinlemediği, ağladığı, uyumadığı zamanlarda çocukları korkutmak amacıyla kullanılan kötücül varlıklardır. Özellikle çocuklar, zihinlerinde bu varlıkları korkunç bir şekilde canlandırmakta ve bu varlıkların kendilerine zarar vereceğini düşünmektedir. Ebeveynler tarafından çocukları kontrol etmek amacıyla üretilen bu varlıkların çocuklar için oldukça gerçekçi varlıklar olduğu söylenebilir.

Türk dilinin bilinen en eski sözlüklerinden bir olan Divan-ü Lügat-it-Türk'te anlamı “umacı, bununla çocuklar korkutulur, ağır basma, kâbus” (I, s. 136) olarak verilen **abaçı** sözcüğü sonradan kötücül çağrışımları olan Umay inancıyla ilişkilendirilebilir. Özellikle umacı kavramı Anadolu ağızlarında sıklıkla karşımıza çıkan bir kullanıma sahiptir.

İnsana benzer özellik gösteren ve halk anlatılarında sıkça karşılaşılan devler, yamyamlık özelliği göstermesi bakımından dikkate değerdir. Türk dünyasında varlığına inanılan Yelbegen/Celbegen, Yalmavuz/Calmavuz/Celmoğuz gibi adları taşıyan dev tipleri bulunmaktadır. Özellikle masal ve efsanelerde sıklıkla karşılaşılan olağanüstü/korkutucu varlıklardan biri olan devler şekil değiştirme, insan eti yeme gibi özellikler göstermektedir.

a. Umacıyla İlgili Adlandırmalar

çullu kuduş “Umacı, gulyabani.” (DS II: 1303)
ecü “Çocuk dilinde umacı.” (DS III: 1662)
horkut (I) [harkıt (II), horhut (II)] “Umacı.” (DS III: 2411)
hohucuk [hoho, hohuç (I), hokucu, hokucuk, hokuç] “Çocuk dilinde umacı.” (DS III: 2395)

havveli “Umacı (çocuk dilinde).” (DS III: 2314)
gonga “Umacı.” (DS III: 2101)
nönnü “Hortlak, umacı.” (DS IV: 3256)
mekir (I) “1. Umacı, hortlak.” (DS IV: 3154)
kokoçı [kokor, kokuci, kokucu] “Umacı, öcü.” (DS IV: 2907)
karakul “Umacı, öcü (çocuk dilinde).” (DS IV: 2648)
subat “Umacı, karakoncolos.” (DS V: 3689)

b. Masallarda Geçtiğine İnanılan Varlıklarla İlgili Adlandırmalar

dırman (I) “Cin, dev.” (DS)
gornapişik [goreşen] “Efsane ve masallardan gelerek halk düşüncesine yerleşmiş kediye benzer korkunç bir yaratık.” (DS III: 2105)
serubek “Korkunç masal kahramanı, ejderha.” (DS III: 3594)
tarankedi “Çocuk masallarında geçen gerçeküstü yabanıl kedi.” (DS V: 3834)

c. Hayalet/Yaratık ile İlgili Adlandırmalar

hahoç “Çocukları korkutmak için söylenen hayali yaratık, öcü.” (DS III: 2252)
pısı “Küçük çocukların korkutulduğu hayali yaratık”. (DS V: 3449)
ummacı “Korku verici yaratık, hayalet”. (DS VI: 4039)

SONUÇ

Bir dilin temel söz varlığı içerisinde manevi kültür unsurları olarak değerlendirilebilecek bu varlıklarla ilgili inanmalar, kabuller, adlandırmalar ve çeşitli uygulamaların köklü olduğu söylenebilir. Araştırmanın sonunda, Türk insanının yüzyıllardan beri yaşayan birtakım inanışlarının dilde anlam bulduğunu görmekteyiz. *Derleme Sözlüğü*'nden hareketle yapılan bu çalışmayla Türkçe'nin bu inanışlara dayalı söz varlığı, gücü, kavram türetmedeki kıvraklığı, üretkenliği ve derinliği ortaya çıkmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde olağanüstü varlıklarla ilgili tespit edilen bu unsurlar toplumun kavram ve anlam dünyasının nasıl şekillendiği hakkında da bilgiler sunmaktadır.

Çalışmada sözcükler *şeytan*, *cin/peri*, *alkarısı/albasması*, *hortlak/cadı/vampir* ve *çocukları korkutmak amacıyla üretilen hayali varlıklar (umacı, hayalet/yaratık, masallarda geçtiğine inanılan varlıklar)* ana başlıkları altında verilmiştir. Olağanüstü varlıklara ait seksen dört dil unsuru tespit edilmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde tespit edilen dil unsurlarının sayıları başlıklara göre şu şekilde verilebilir: *Şeytan on beş*; *alkarısı beş*, *hortlak/cadı on altı*; *cin/peri yirmi dokuz*; *umacı on bir*, *masallarda geçtiğine inanılan varlıklar dört*; *hayalet/yaratık üç* tanedir.

Üretilen bu dil unsurlarının sıklığı dikkate alındığında özellikle *cin/peri* ile ilgili üretilen sözcüklerin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum Türk halk kültüründeki *cin/peri* varlığının halkın kendi inanışları ile İslam inanç ve uygulamaların biraya getirilmesi sonucunda diğer inanışlara oranla daha baskın ve yaygın olduğu gözlemlenmektedir. Bu varlıklardan özellikle *şeytan* kavramı İslamiyet, Hristiyanlık, Budizm gibi dinlerde de kendisine yer bulmuş ve farklı adlandırmalarla dilde yer almıştır. Çalışmada bu varlıklarla ilgili üretilen bu unsurlar hastalık, büyü, korku gibi kavram alanı içerisinde değerlendirilebilir. Nitekim zaman ve mekân değişse de bu varlıklar ve inanmalar insanları hasta eder, korkutur, aldatır ve insanların kötülük yapmasına sebep olur. Kötücül özelliklere sahip oldukları için insanlar daima bu varlıkları görmezden gelmeye çalışmışlardır. Bu kötücül varlıklardan zarar görme korkusu ve bu varlıkların isimlerinin anılmaması gerektiği inancı nedeniyle dilde örtmecelerle (euphemism) kendisine yer bulmuştur. Türk kültüründe olağanüstü varlıklar ve onunla ilgili inanmaların, inanç sistemleri değişse de varlığını hep koruduğu ve dilde korunduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2006). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınları.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bazin, L. (2015). “Özel Kişi Adı “Korkut”: Etimolojik Tartışma”, (Çev. Münevver Ebru Zeren). *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. V. 10/8 Spring, p. 2363-2372.
- Boratav, P. N. (1984). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çelik, A. (2018). “Türk Toplumunun Sözel Belleğindeki Alkarısı Tasarımları Üzerine”. *Doğaüstü Varlıklar ve Anlatılar Üzerine İncelemeler* kitabı içinde. [Ed. Altuğ Ortakçı], İstanbul: Kesit Yayınevi, s.71-86.
- Çobanoğlu, Ö. (2009). “Türk Halk Kültüründe Şeytan Telakkisi Üzerine Tespitler”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*. C. 2, S. 3-4, s. 269 – 282.
- Çobanoğlu, Ö. (2011). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kambur Yayinevi.
- Duvarcı, A. (2005). “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, *Bilig*, S. 32, s. 125-144.
- Ertekinoglu, S. (2017). “Yılbız” Sözcüğü Üzerine”, *Karadeniz*. S.34, s.102-108.
- Frayling, C. (2009). *Vampirizm*. [Çev. Elif Ersavcı], İstanbul: Varlık Yayınları.
- Kalafat, Y. & Kamalov, İ. (2005). “Tatar Efsaneleri”, *Karadeniz Araştırmaları*. S.6, s. 52-77.
- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. e-kitap.
- Kur'an-ı Kerim, Rahmân Suresi 55/15
- Maḥmūd Kaşgarî, Ercilâsun, A. B., Akkoyunlu, Z., & Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (2014). *Divânu lügâti't-Türk: Giriş-metin- çeviri- notlar- dizin*. Ankara: TDK.
- Öger, A. & Yıldız Altın, K. (2016). “Uygurlarda Şamanizm'den İslam'a Kötü Ruhların Dönüşümü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 7, s. 14-25.
- Polat, İ. (2020). *Türk Masal ve Efsanelerinde Olağanüstü Güçler ve Varlıklar: Türkiye Sahasının Demonoloji ve Diabolijisi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sarpkaya, S. (2016). “Türk Kültüründe Vampir Türk Dünyası Anlatıları ve İnançlarından Hareketle Türk Kültüründe Kan İçen Olağanüstü Varlıklar”. III. Genç Akademisyenler Sempozyumu Bildiri Kitabı. Ankara: Gazi Üniversitesi, s. 583-614.
- Sarpkaya, S. (2017). *Türklerin Şeytani Masalları: Türk Masal ve Efsanelerinde Demonik Varlıklar*. Ankara: Karakum Yayınevi.
- Sevindik, A. & Yaman, S. (2018). “Tokat'ta Öğrenci Yurtları Ekseninde Şekillenen Cin Memoratları ve Bunların Ortak Motifleri”. I. Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Kongre Tam Metin Kitabı, s. 387-394.
- Şimşek, Ş. Ş. (2018). “Türkçe ve Yunanca Kaynaklarda Karakoncolos/Kalikancaros İnancı”. *Millî Folklor*, 120 (Kış 2018): 184-197.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu. (2016). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Yaltırık, M. B. (2013). “Türk Kültüründe Hortlak-Cadı İnanışları”. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, Sayı XVI, s. 187-232.
- Yıldız, H. (2013). “Eski Uygur Türklerinde Şeytan Kavramı”, *Millî Folklor*, C. 13, S. 100, s.213-224.

EXTENDED ABSTRACT

The vocabulary of a language reveals the lifestyle, beliefs, values and the conceptual world of the society. Turks have adopted different religions throughout the history and adapted to new cultural values. These belief-based changes also affected the language. This process has led to the language exchange with these cultures, and as a result of these exchanges, there were important contributions to the vocabulary of Turkish. It is possible to say that the vocabulary of Anatolian dialects has a wider structure than standard language in terms of derivations, archaic elements, idioms and proverbs, and synonymous and polysemous words. In order to reveal the vocabulary of Anatolian dialects, the Turkish Language Association started a collection campaign, and an enormous language material was collected by people assigned from various regions of the country. This collected material was published by Turkish Language Association. This work, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, is regarded as one of the important sources in terms of dialect studies and vocabulary. It is essential that this work, which reflects the conceptual world of Turkish society, is evaluated within a vocabulary map and classified thematically.

In Turkish folk culture, there are many beings that have their own latent powers and extraordinary features. These beings that are related to people's beliefs are thought to affect people and their narratives, beliefs and practices. They are generally known by everybody such as *djinn (cin)*, *fairy (peri)*, *witch (cadı)*, *karakoncolos / Congolos*, *albastı*, and *alkarısı*. And also, they come up with different and infrequently names such as *dodopol*, *çör*, *çom*, *cicaz*, *damu çiğele*, *düştü*, *çullu*, *cin çaldırmak*, *cinkören*, *cindirmek*, *cinni*, *cis*, *dalak kestirmek*. The vocabulary of the Turkish language is quite rich in terms of its derivative power with euphemisms, idioms, synonyms and very meaningful words it uses in terms of naming such beings.

It can be said that beliefs, acceptances, naming and various practices about these beings that can be considered as moral cultural elements within the basic vocabulary of a language are essential. Even though these beings have always existed, people have tried to ignore these beings. The situation of not being accepted in the society and not mentioning the names of the beings has found its place in euphemisms in the language. The most important reason for the rich variety of the names of extraordinary beings in Anatolian dialects is the use of euphemisms depending on folk beliefs. In this study, the vocabulary of extraordinary entities in the *Compilation Dictionary* has been determined. Words that are near-synonymous in terms of both meaning and naming and words with common extraordinary features were grouped together, classified and examined. By means of these words determined in the context of the *Compilation Dictionary*, people's point of view on extraordinary events and beings and the conceptual power of naming these beings has been tried to be revealed.

In the study, eighty-four language elements related to extraordinary beings were identified in the *Compilation Dictionary*. These identified language elements are given under five main headings, these headings and the number of language elements they contain are as follows: Satan (şeytan) *fifteen*; alkarısı *five*; ghou/witch (hortlak/cadı) *sixteen*; genie/fairy (cin/peri) *thirty*; bogey (umacı) *eleven*; beings believed in the tales *four*; ghost/creature (yaratık/hayalet) *three*.

As a result, it is revealed that Anatolian dialects have a rich vocabulary regarding extraordinary beings. It is also determined that the extraordinary beings in Turkish culture and the beliefs shaped within the context of these beings have always maintained their existence even if the belief systems change.